

Mutató

Hamlet, magyar királyfi
(Balogh Géza)..... 2

Andrei Șerban Piatra Neamț-on
(Összeállította és fordította:
Darvay Nagy Adrienne)..... 7

Az abszurd színháza
(Honti Katalin)..... 11

Őszintének kell lenned önmagaddal
Beszélgetés Bogdán Zsolt
kolozsvári színésszel
(Az interjút készítette: Darvay Nagy Adrienne)..... 13

Gyerekeknek, spanyol módra
Színházi fesztivál Alcalá de Henaresben
(Balogh Géza)..... 15

Gabnai Katalin:
A mindenlátó – színjáték két részben
a magyar népköltészet motívumaira..... 17

Színház a társadalom peremén
Milánó, 2000. március
(Fried Ilona)..... 30

Se játék, se szín
Balázsovits Lajos körüti színháza
(Stuber Andrea)..... 31

A Criticai Lapok ebben az évezredben is előfizethető a szerkesztőségénél!

Az előfizetési díj egy évre 1000, fél évre 500 forint.
A kilencedik évfolyamában járó Criticai Lapok megjelenése, fennmaradásáért folytatott küzdelme támogatható! Az ezt a célt szolgáló Criticai Lapok Alapítvány számlaszáma:

Postabank: 11991102-02163835

Az alapítvány javára befizetett összeg az érvényes jogszabályoknak megfelelően levonható az adóalapból.

Hamlet, magyar királyfi

„Miért érzem úgy, hogy a művészet szinte valamennyi, sőt valamennyi eszköze és hagyománya ma már csak paródiának lenne jó?” – kérdezi Thomas Mann hőse, Adrian Leverkühn a Doktor Faustusban, majd a regény egyik csúcspontján így kiált fel: „Visszaveszik... Visszaveszem. Visszaveszem... a Kilencedik Szimfóniát!” E „visszavétel” jegyében bontakozik ki a második világháború utáni időszak minden jelentős művészi törekvése, és ez jellemzi napjainkban hazai színházaink legvakmerőbb teljesítményeit. Pontosabb volna talán, ha így fogalmaznánk: színházaink viszonyát a klasszikusokhoz. De míg a rendezők hatalmas indulatokkal, vagy legalábbis különösebb gátlások nélkül fordítják ki medrükből (megszokott medrükből? XIX. századi medrükből?) a szerzőket Shakespeare-től Madáchig, addig a klasszikus fordítások „visszavétele” – korántsem a megrendelő, sokkal inkább a végrehajtó részéről – kétségek és lelkifurdalások közepette történik. Ennek okai közt bizonyára szerepet játszik az is, hogy a fordítók többnyire szelíd lelkületű poéták, míg a rendező egyik nélkülözhetetlen munkaeszköze a szilárd önbizalom.

Egyszerű lenne egy kézlegyintéssel elintéznünk a kérdést, mondván: ilyen a fordítók és a fordítások sorsa, a fordítások hamarabb avulnak el, mint az eredeti remekművek, és a klasszikusokat időről időre újrafordítják. Sorra vehetnénk továbbá mindazokat a közhelyeket, amelyeket aforisztikus hajlamú irodalmárok e gyötrelmes és reménytelen tevékenységről felhalmoztak (traduttore = traditore, fordítás = ferdítés stb.), de ezzel éppúgy nem jutnánk közelebb a gyökerekhez, mint ha egyik vagy másik eddig remekművűnek tartott fordítást szembesítenénk az eredetivel, fölényes tudással mutatva rá a pontatlanságokra. Mert a mese nem erről szól, legalábbis nem csak erről. Sokkal inkább a jelen küzdelméről a múlttal, a mai nyelv és a mai gondolkodás szüntelen megütközéséről a régen írott szöveggel. Ebbe a világjelenségbe éppúgy beletartozik az a tény, hogy Peter Brook is „lefördítatta” Shakespeare-t mai (maibb) angolra (majd jobbnak látta franciául rendezni honfitársa műveit), mint a hazai kísérletek (Illyés Bábk bán-átigazítása, a Tragédia különféle korrekciói és mások).

Hogy az elmúlt évtizedek során végérvényesen megfogalmazódott színházainkban és rendezőinkben a felismerés: a legszentebb és legtokéletebb fordítások felett is eljárt az idő, és hogy korunk Shakespeare-jét nem képesek Arany János XIX. századi nyelvén megszólaltatni, természetes következménye tehát mindannak, ami a háború utáni időben, kiváltképpen a hetvenes évektől zajlott. És hogy éppen a Hamlet három új fordítását vizsgálva próbálunk közelebb jutni a jelenség megértéséhez, annak egyszerű és kézenfekvő oka van: Arany Hamlet-fordítása különleges helyet foglalt el a magyar színház és a hazai Shakespeare-játszás történetében, olyannyira, hogy ahhoz még a Szentivánéji

sem mérhető, nem beszélve a másik négy, máig ható klasszikus áttünetéről.

Tulajdonképpen durvábban is fogalmazhatnánk: a magyar színház jó hetvenegyházy esztendeje balszerencsés, hogy olyan örökbecsű és megfellebbezhetetlen fordításokkal büszkélkedhet, mint a Hamlet és a Szentivánéji álom (a János király most éppúgy elhanyagolható, mint a Coriolanus, lévén hogy egyik sem játszott meghatározó szerepet a magyar színházak műsorán; Vörösmarty két fordításának pedig már jóval korábban jelentkezték vetélytársai Aprily Lajos, illetve Füst Milán személyében). Am a Hamlet a magyar közutadban annyira egybeforrott Arany János fordításával, hogy szinte hazai irodalmunk egyik legbecsebb darabjaként kezeljük. Ha más fordításban, vagy akár más idegen nyelven olvassuk, gyanítom, még legkiválóbb Shakespeare-kutatóink emlékezetében is előbb szólnak meg Arany szavai, mint az eredeti mű sorai. Ilyen kétségbeejtő és reménytelen hátránnyal kellett tehát megküzdenie annak a három bátor költőnek, **Eörsi Istvánnak**, Mészöly Dezsőnek és Nádasdy Ádámnak, akik arra vállalkoztak, hogy korunk magyar nyelvén tolmácsolják a legtokéletebb és legtitokzatosabb Shakespeare-tragédiát.

*

„Shakespeare Arany János, Petőfi és Vörösmarty által honosítottassék” – írja 1848 elején Egressy Gábor. Alig három hónap múlva már meg is jelent Petőfi Coriolanusa, mint hármuk közös fordítói vállalkozásának első darabja, de a forradalom vihara meghiúsította a nemes terv folytatását. Amikor tíz évvel később újra felmerül az első teljes magyar Shakespeare-kiadás eszméje, már csak Arany él hármuk közül, ám az ő erejéből sem futja többre három fordításnál. Az 1864 és 1878 között megjelenő első magyar Shakespeare-összkiadás így összesen hat drámát tartalmaz annak a három költőnek a tolmácsolásában, akiket harminc esztendővel korábban Egressy javasolt. A legrégibb, Vörösmarty Julius Caesarja még a reformkor derekán született, a Coriolanus pár nappal a forradalom kitörése előtt került nyomdába, a János királyt pedig a kiegyezés évében fejezte be Arany. A magyar történelem három nagy korszaka van jelen a Kisfaludy Társaság tizenkilenc kötetes Shakespeare-jében.

Amíg a későbbi összkiadások szerkesztői rostája sorra kiszűri a többi fordításokat, Vörösmarty, Petőfi és Arany művei máig állják a próbát nyomtatásban és színpadon egyaránt.

Az első magyar Hamlet-fordítás (talán kevesen tudják: egyben az első magyar Shakespeare-fordítás) Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik, aki a XVIII. század végi nemzeti játékszíni mozgalmak lelkes légkörében lát munkához. Kelemen László Magyar Játékszín Társaságának szánja fordítását, de az csak 1794-ben, Kolozsváron kerül bemutata-

tásra. Mint ismeretes, a Schröder-féle német nyelvű átdolgozásból készült, „úgy, mint az a bécsi theatrumon játszattatik”. Az első, prózai fordítás szerkezetében is megőrizte Schröder hatfelvonásos beosztását. Kazinczy kétszer is nekifogott munkája átdolgozásának, a legutóbbi, 1814-es változat már verses. Mindkét javított verzió kézírata csonkán maradt az utókorra.

1839-ig Kazinczy fordítását játszották. Nem egészen megbízható források említést tesznek egy bizonyos Bartsai László fordításáról, amely a feltételezések szerint 1793 és 1810 között keletkezhetett, valamint arról, hogy Döbrentei Gábor 1821-ben angol eredetiből fordította le a „Lenni vagy nem lenni” kezdetű monológot. Színháztörténeti szempontból természetesen egyik adatnak sincs jelentősége.

A harmincas évek végére szükségessé vált a tragédia szövegének korszerűbb feldolgozása. A „magyar tudós társaság költségen” angolból készült Vajda Péter prózai fordítása, amelyet 1839-ben tűzött műsorra a Nemzeti Színház. Húsz esztendővel későbbi Ács Zsigmond fordítása, melyet a Kisfaludy Társaság nem fogadott el, így sem előadására, sem kinyomtatására nem került sor. Kézírata elveszett.

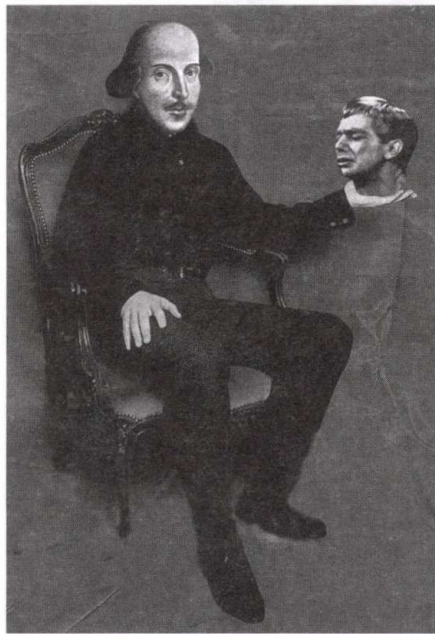
Arany János valószínűleg 1865-ben kezd hozzá a Hamlet lefordításához, és egy esztendő múlva nyújtja be a Kisfaludy Társasághoz, amely „minden bírálat nélkül a Shakespeare-kiadásba fölvétetni határozta.” 1867-ben jelent meg nyomtatásban a Shakespeare Minden Munkái VIII. kötetében. 1867. szeptember 9-én hangzik el először Arany Hamlet-fordítása a Nemzeti Színház színpadán, Paulay Ede rendezésében.

Ezután még hárman próbálkoztak a dráma magyar átültetésével: 1899-ben jelent meg a Fővárosi Színházak Műsora című kiadványban Zsigmond Árpád prózai fordítása, majd 1904-ben Telekes Béla verses próbálkozása a Remekírók Képes Könyvtára 16. kötetében, végezetül pedig 1929-ben Tordán Szabó T. Attila ismét csak prózában készült magyarítása. Arany munkájának kivételes értékeit egyiküknek sem sikerült megközelíteni, s így annak színpadi pályafutását sem befolyásolhatták.

Több mint fél évszázad után **Eörsi István** volt az első, aki elfogadta a kor kihívását, és lefordította a kaposvári Csiky Gergely Színház számára a drámát. Az ő merészségének köszönhető, hogy kevés híján százhusz esztendővel Arany fordításának első megszólalása után először tolmácsolta a színpadon más költő a Hamlet mondatait. Ez az 1983-as változat megtartotta Arany szövegének máig korszerűnek ítélt megoldásait. Szerzője éppen ezért érzi néhány év múltán kudarcnak próbálkozását; mint utólag megállapítja, „Arany szövege annyira közismert, hogy nem vegyíthető máshonnan származó megfogalmazásokkal”. De a kihívás nem hagyja nyugodni, öt évvel később újból nekigyürkőzik. Ezúttal már csak egy-két fordulatot, szójátékokat őriz meg Aranytól.

Mészöly Dezső 1996-ban, az Új Színház felkérésére vállalkozik korunk Hamletjének megszólaltatására. Az ő fordítása „Arany János másfél száz sorát felhasználva” ké-

szült, lényegében tehát azt az utat járja, amit **Eörsi** kaposvári változata. Arany János szellemével csak Nádasdy Ádámnak a debreceni Csokonai Színház számára készített fordítása mer úgy birokrálni, hogy nem hivatkozik rá, nem mentegetőzik előszóban, úgy tesz, mint aki nem is tud a százharminc éves fordítás létezéséről. Éppen olyan imponáló vakmerőséggel lát munkához, mint négy évvel korábban, amikor Szentivánéji álom-fordításával berobbant színházi életünkbe.

Eörsinek szinte mind az öt Shakespeare-fordítása többszöri nekirugaszkodás eredménye: aggódások és kétségek közt, a reménytelenség érzésétől át-meg áthatva lát hozzá a Coriolanus és a Szentivánéji álom meghódításának, de a vihart is ódzkodva vállalja. Mészöly Dezsőnek a tizenkettedik Shakespeare-fordítása a Hamlet, Nádasdyé: Hamlet dán herceg tragédiája. (**Eörsinél** – a fenti okokból – nehéz a sorrendet megállapítani).

Az akaratlanul is egymással perlekedő három Hamlet-fordítás mintha már a címben is jelezni kívánná a tragédia magyarításáról vallott nézeteket; **Eörsi** fordításának címe: Hamlet. Egy dán királyfi tragédiája, Nádasdyé: Hamlet dán herceg tragédiája. Mészöly puritán bölcsessége és tisztelete a címet is Arany verziójában viszi tovább: Hamlet, dán királyfi. Mészöly és **Eörsi** a The Arden Shakespeare 1982-es kiadását tekinteti irányadónak, vélhetően Nádasdy is ebből dolgozott.

Szembevetendő, bár semmiképpen nem meghatározó jelentőségű a szereplők sorrendjének és némely ehhez kapcsolódó fordulatnak a különbözősége. A szereplőket (**Eörsinél** és Mészölynél Személyek) – mint ismeretes, sem a kvartó-, sem a fóliókiadások nem sorolják fel színapszerűen. Jegyzéküket Dramatis Personae elnevezéssel Nicholas Rowe illesztette a negyedik fólió nyomán készült kiadás elé (London, 1709–1710). Rowe felsorolása Orsicut (Orsick) és a Más udvaroncot a többi udvari személyzettel együtt említi. Rajnáld (Reynal-

do) után a Színészek következnek, majd Két bohóc, mint sírásó. Hamlet atyjának szellemét Rowe a statisztéria után helyezi. Színhelyként nem Helsingöret, hanem Dániát jelöli meg.

Eörsi a címszereplővel kezd a névsort, Mészöly a Szellemmel, Nádasdy Claudiuszal, nála a Szellem a negyedik, **Eörsinél** a harmadik. Egyikük sem követi a „klasszikus” hagyományt, hogy a női szerepek a lista végén helyezkednek el. **Eörsi** az egyetlen, aki az angol kiadásoknál szokásos „Two Clowns, Grave-diggers” jelölést majdnem szó szerint veszi (Első Bohóc, a Sírásó szerepében, Második Bohóc, a Sírásó cimborájának szerepében), Nádasdy a Sírásót és a Sírásó cimboráját ír, Mészöly Arany János jelölését (I. Sírásó, II. Sírásó) használja.

A felvonások és helyszínek meghatározása, bár nem Shakespeare-től származik, régi hagyomány. Az 1676-os kvartókiadásban már megtaláljuk. Mészöly csak zárójelben, római és arab számokkal utal a megszokott felosztásra, Nádasdy a kissé archaikus csengetű „Szin” elnevezést, **Eörsi** a jelenet szót használja, egyébként mindketten követik az angol kiadások felvonásbeosztását.

A továbbiakban a dráma három magyar szövegváltozatát kíséreljük meg elemezni. Az igazi színházi kalandra nem vállalkozhatunk, hogy ti. mennyire befolyásolta a „megrendelő” a fordítás alakulását, mennyire érezhető egyik vagy másik színházi műhely hatása a fordító munkáján. Bár korántsem elhanyagolható tény, hogy mindhárom szöveg konkrét színház számára készült (ahogy minden élő drámafordítás manapság), most mégis önálló, a belőle született előadásról leszakadó műalkotásként kényserülünk vizsgálni azokat. Ezzel némileg a keletkezés körülményeinek kategóriájába számúztetik a bevezetőben említett Thomas Mann-i attitűd is, amely – meggyőződésem – színházi életünknek markánsabb jellemzője, mint irodalmunknak. Talán e három jelentős és korunkat meghatározó Hamlet-fordítás egyike sem született volna meg, ha csupán a költő-műfordítók belső készítetése lett volna az ihlet.

„Emelt tér” – írta Arany az „A Platform before the Castle” megfelelőjeként, amelyet Mészöly Dezső „Magas terasz a palota előtt”-ként fordít; **Eörsi** nem jelöli a helyszíneket, Nádasdynál ezt olvassuk: „A helsingöri vár bástyája.” Az első jelenet egyébként – melyet egészen a századfordulókig jobbra elhagytak a német és a magyar előadásokban – látszólag nem okoz különösebb fejtörést a fordítóknak, ennek megfelelően a fordító egyénisége és szándéka sem rajzolódik még ki élesen. Am fontos Horatio szerepe szempontjából. A tanult, művelt Horatio és a faragatlan katonák beszélgetése egy csapásra megeremti a dráma feszült, titokzatos, ideges légkörét. A szkeptikus „értelmiségi” (és vele a néző is) szembe találja magát a megmagyarázhatatlannal, a metafizikával. „Thou art a scholar; speak to it Horatio!” – mondja tisztelettel Marcellus. Ezt a mondatot Mészöly átveszi Aranytól: „Te tudsz latinul: szólítsd meg, Horatio!” **Eörsi** a mai ember számára található megoldást alkalmaz a „scholar” szóra: „Tanult ember

vagy, szólítsd meg, Horatio!” Nádasdy még inkább a mához próbál közeledni: „Te művelt vagy, beszélj, Horatio!” Tömörebb, az eredetihez és a másik két változathoz képest két szótaggal rövidebb a „beszélj, Horatio!”, hívebb is az angolhoz. Szellemes megoldás, hogy a tiszt Marcellus „közlegénynek” szólítja Franciscót. (A „honest soldier” Aranynál „becsületes vitéz”, Mészölynél „jó vitéz”, **Eörsinél** bizalmaskodóbb, lekezelőbb: „pajtás”.) A Wittenbergben feltehetően jogot is hallgató Horatio **Eörsinél** „az említett szerződés idevágó cikkelyét” említi, melynek alapján Hamlet király megszerezte Fortinbras birtokát.

A második szín szövege valóságos kincseshánya mind a szövegűség apostolai, mind pedig a gúzsban táncoló fordítók színporkázó öletei számára. **Eörsi** a költő szellemével rokon szójátékot alkalmazza a gyász és a nász összecsengéséből adódóan („gyászdalt zengve nászban”), ami Mészölynél is felbukkan („gyászban nász kísért – s nászba gyász vegyül”). Az ilyen és hasonló lelemények Mészöly Shakespeare-fordításainak korántsem csak felszíni csillogást biztosítanak; meghatározó stílusjegyei azoknak (gondoljunk csak ifjúkori nagyszerű Romeojának káprázatos szójátékaira).

„Nos hát, Laertes, mondd, mi jóban jársz?” – kérdi Aranyánál kedélyesen-jóviláisan a király. A cseppet sem cirkalmas, szinte mai angol nyelven elhangzó „And now Laertes what’s the news with you?” **Eörsinél** egy másik töltelékkel bővül: „És most, Laertes, áruld el, mi újság?”. Mészöly ezt „Halljuk, Laertes, teröld mi újság?”-gá alakítja, amiben a kissé szokatlan szóhasználat némi archaizáló színt ad a szövegnek. Am ezúttal is Nádasdy a legtömörebb és a legpontosabb: „No és, Laertes, mi újság veled?” Nagyon szép **Eörsi** „adys” mondata: „Élvezd, Laertes, szép tavaszodat, szórd kincseidet tetszésed szerint” (később egy Vörösmarty-szóhasználat is felbukkan nála Hamlet első monológjában: „Ha rontani vágysz, ha javítani...”).

Hamlet első megszólalása Aranyánál bravúros szójáték az eredeti szellemében: „Több mint rokonság, s nem éppen rokonszenv.” Az „A little more than kin and less than kind” **Eörsi** kissé halványabb megoldásra készíti: „Atyafi, mégis más atya fia.” Nádasdy ismét egyszerű: „Édes öcséd és keserű fiad.” Az „It is common” Aranyánál megne-mesedett nehézkességgel „közös”-nek fordított kifejezésén **Eörsi** nem töri a fejét, inkább megkerüli („Igen, hölgyem, mindenki meghal”), Nádasdy „köztudottnak” fordítja, Mészöly szituációteremtő önkényességgel „közönségest” ír. Furcsa viszont, hogy Mészöly visszaállítja az eredeti „Madame” megszólítást, amelynek egészen más csengése van a magyar fül számára, mint az angolban. Arany pompás leleménye a látszik-ját-szik szavakkal mindhárom fordításban felbukkan.

Hamlet első monológjában máig vitatott a „too, too solid flesh” kifejezés. Többek szerint egyszerű elirásról van szó, vagy a sallied = sértett, vagy pedig a sullied = mocskos torzult változata. Mészöly az egész szöveget érintetlenül hagyja Arany fordításában, itt

tehát „nagyon, nagyon merő hús” áll (Arany szövegében gyakran előforduló jelző a merő), **Eörsi** „sűrűn beszenyvezett húst” mond, Nádasdy erőteljes, drámai újrafogalmazása így kezdődik: „Hogy mért nem olvad szét a mocskos húsom, / és bomlik cseppjeire, mint a gőz?!” **Eörsi** is átveszi-megtartja a szállóigévé lett „Gyarláság, asszony a neved!” felkiáltást („Frailty, thy name is

Fotó: Káldi László

woman!”), Nádasdy ezúttal nehezkesebb: „állhatatlanság, nőnemű vagy!”

Szellemes és elegáns Mészöly korrekciója egy újabb szállóigénél; a „Gazdálkodás, Horatio, gazdálkodás” nála így hangzik: „Mily gazdaságos! A torról maradt / hideg sült jó a nászi lakomára!” Nádasdy megoldása hasonló: „Így gazdaságos. A halotti torról / a maradék jó volt az esküvőn.” (Külön figyelmet érdemelne az írásjelek alkalmazása-módosítása, mint a fordítói szöveg- és szituációértelmezés lehetséges eszköze.) A jelenetet záró „abgang” sorok („My father’s spirit in arms!...” = „Atyám árnyéka fegyverben!...”) az angol szövegben is meglehetősen bonyolultá válnak („Though all the earth o’erhelm them, to men’s eyes” – vagyis: fedje el bár az egész föld az emberek szeme előtt), Arany megoldása is nehezen mondható („Rút csíny nem marad, / Borítsa bár egész föld, föld alatt.”), Mészöly korrekciója sem igazán képes segíteni, bár a színész helyzetén könnyít némiképp: „Bűn nem bű meg soká, / bár mind e föld bűjattja föld alá.” **Eörsi** csattanóbb, hatásosabb: „A bűn fényre kel, / Még akkor is, ha a Föld rejtje el.” Nádasdy sem marad el erőben, keménységben: „A gonoszság / napfényre jön, leplezze bár egy ország.”

Az enyhén stilizált mai nyelv elsősorban Nádasdy munkájának jellemzője, de **Eörsinél** is találunk bőven keresetlenül ma használatos kifejezéseket („tutyimutyi szív”, „szétrobbanok”, „a francba”, „nem állt kötélnék” stb.). Amikor Polonius azt kérdezi Opheliától Nádasdynál, hogy „Mi van köztetek?”, nehezen hisszük el, hogy szó szerinti fordítással van dolgunk („What is between you?”), hiszen **Eörsi** is, Mészöly is Arany tompítottabb, tapintatosabb verzióját veszi át („Mennyire vagytok?”). Polonius egyébként **Eörsinél** a legdurvább („A szentségít, majd elfeledtem” – pompás a maias hangzó káromkodás után a régies „elfeledtem” használata), de tudálékos, nyakatekert, körmönfont fogalmazásai érezhetően mindhárom fordítónak önfeledt lubickolást okoztak.

„Foga van az időnek” – mondja Mészöly Hamletje a 4. kép elején, **Eörsinél** „harap a levegő”, Nádasdy puritán értelmezése ennyit sem enged meg. Nála így kezdődik a jelenet: „Milyen hideg van! Csontig vág a szél.” Amikor a királyi tivornyákról esik szó, és Horatio megkérdi: „Ez itt a szokás?”, **Eörsi** Hamletje úgy válaszol, mintha a színész a

saját szavaival helyettesítené a költői szöveget: „Ez hát, a fene egye meg.”

Van egy különös szállóigéje nálunk ennek a tragédiának, amely nincs benne Arany szövegében: „Valami bűzik Dániában.” Már Alexander Bernát fájalta, hogy Arany a „rohadt az államgépben valami”-vel nem eléggé konkrét, nyers megoldást választott. „Something is rotten in the state of Denmark” – mondja Shakespeare, és a „valami bűzik Dániában” vagy egy korábbi fordításból (talán a Vajda Péteréből?), vagy egykori német közvetítéssel került át a köztudatba és kabarészínpadok poénjai közé. Mészöly megtartja Arany verzióját, **Eörsi** szó szerint („A dán államban rothad valami”), Nádasdy majdnem szó szerint („Itt Dániában rothad valami”) fordítja le a fent idézett mondatot.

A Szellem és Hamlet párbeszéde olyan jelenet, amelyből meglehetősen pontossággal megragadható a fordítói szándék. A jelenet szókincse és indulati töltése nagyszerű stílusgyakorlat lehet kezdő fordítóknak, hiszen az eredeti szövegtől való elrugaszkodás nélkül különböző korok ízlését és felfogását lehet újraéleszteni benne. Arany gyönyörűséges XIX. századi nyelvében így háborog a Szellem: „Irtóztató! Irtóztató! Irtóztató!” Mészöly Dezső a nemes pátoszt érezteti, mégis mai szavakat használ: „Ó, szörnyű, szörnyű, százszor szörnyű ez!” **Eörsi** hasonló szellemben szól: „Ó, szörnyűség! Legsörnyűbb szörnyűség!” Nádasdy pedig, akinek hősei távolról sem az „emelt téren” jelennek meg, így fogalmaz: „Rettenetes! Hidd el, rettenetes!” (Mégint érdemes az írásjelekre, a mondatok lendületére, indulati töltésére figyelni. Segítségül és összehasonlításként pedig ismét álljon itt az eredeti mondat: „O, horrible! O, horrible! most horrible!”)

A felvonást záró közismert mondatokat Mészöly meghagyja Arany fogalmazásában: „Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / hogy én születtem helyre tolni azt!” **Eörsi** és Nádasdy megoldása közel jár egymáshoz, még a rím is azonos szavakból tevődik össze. **Eörsinél**: „Kibicsaklott az idő. Átka rajtam: / Azért születtem meg, hogy helyre rakjam.” Nádasdyé még frappánsabb, könnyedebb, alighanem e kitűnő munka egyik legnagyszerűbb megoldása: „A világ szétesett, átok ül rajtam, / Most én kellek hozzá, hogy összerakjam.” Egy magyar királyfi keserves sorsa az ezred végén.

Arany feltételezett leiterjakabjainak egyike egy nem túlságosan fontos jelenetben található. Polonius pénzt és üzenetet küld a fiának futárával, s arra kéri, szimatoljon utána. A jelenet végén ezt mondja: „Let him ply his music”, ami valóban annyit tesz, hogy „járja a maga útját”. Ez annál is inkább valószínű, mert semmiféle utalás nincs Laertes zenei tevékenységére. Arany nem értette – feltehetően August Schlegel sem, akinek német fordítását jól ismerte a költő –, és úgy fordította le, hogy „A zenét se hanyagolja el.” **Eörsi** természetesen tisztában van a kifejezés jelentésével, ezért nála a mondat így hangzik: „És hadd élje világát.” Mészöly tapintatára és Arany iránti tiszteletére jellemzően korigálja a nagy előd apró tévedését: „Hagyj, hogy a maga nótáját fújja.” Az

egész mű szempontjából semmi jelentőséggel nem bír az epizód (meg az sem, hogy az angol nyelv kiváló tudósa, Nádasdy Ádám, aki a legkevésbé törődik Arany megoldásaival, ezúttal átveszi – tudatos fintorék? – a számára mindenkinél nyilvánvalóbb tévedést). Megint csak a fordítók személyiségéhez egy csöppnyi adalék.

Eörsi talán Polonius jeleneteiben van leginkább elemében. A szószátyár hivatalnok, a mindig lojális, pitiáner politikus káprázatosan szólal meg a groteszk komédiák szerzőjének racionalitásában is dús képzeletű nyelvén. A kétértelmű, vaskos tréfalkozásban is ő a legszellemesebb. Nála nem „halkufárnak” (= fishmonger) mondja Hamlet a főkamarást, hanem így aposztrofálja: „hüvelyest árul a piacon”. Polonius hamarosan meg is jegyzi, hogy a zavart elméjű fenség „folyton a lányomon lovagol”. Finomabban, de Mészöly is elszakad a fishmongertől, nála tyűkkeskedő az öregúr **Eörsinél**, „öreg fiúknak” szólítja Hamlet Rosencrantzékat, akik „közemberek” (Nádasdynál „halandók”). **Eörsinél** is, Nádasdynál is erősen motiválja a hajdani iskolatársak nyelvi életterét Stoppard drámájának ismerete és mindaz, amit ma gondolunk a roscrantzságról meg a guildensternségről, a guildensternségről meg a roscrantzságról.

Ugyanígy a ma és a tegnapi felé csusszanak más fogalmak is. **Eörsinél** zsendülés miatt kényszerülnek vándorolni a színészek, Nádasdynál rendbontás miatt, Mészölynél viszont a „legújabb rendelet tiltotta ki” őket a fővárosból (az eredetiben inhibition, azaz tilalom van). **Eörsi** Hamletje egy mai színházi ember szokáncsával beszél a társulattal, olyan szavakat használ, mint „szcenikailag”, „stílusán” és hasonlókat.

A Hekuba-monológ, Hamlet szerepének egyik legszenvedélyesebb és legnyersebb kitörése Mészölyt is arra készteti, hogy felerősítse Arany veretes megfogalmazását. Arany, aki – ismert szemérmességétől meg a kor illemszabályaitól hajtva – gondosan kerüli a Shakespeare-nél nem ritkán előforduló whore szót (ki tudja, volt-e szótár, amelyben megtalálhatta volna a jelentését), bizony kevésbé nyers ebben a kétségbeesett, önmarcangoló sikolyban, mint azt korunk türelmetlen szenvedélye megkívánja. **Eörsi** hőse kurvát, himringyót kiált, Nádasdy hercege még szabadabb folyást enged indulatainak. Nála Claudius „szemét gazember”, Hamlet csak „siránkozik, mint a fürdőskurva”, „Hányok magamtól!” – fröcsköli.

A Lenni vagy nem lenni Mészölynél néhány pontosítással csiszolódik mai idegeinkhez. **Eörsi** hadat üzen az itt mutatózóknak, amely – úgymond – német származék (Schlegel és Tieck klasszikus fordításában – ez **Eörsi** közlése – „Sein oder Nichtsein, das ist hier die Frage”), és a mondat általánosabb érvényét szem előtt tartva, meg az ötös jambust is megőrizve „Lenni vagy nem lenni, ez hát a kérdés”-re változtatja a darab legismertebb mondatát. Nádasdy – bizonyára hasonló megfontolásból „ez a nagy kérdés”-t ír. Egyébként mindketten a közismert gondolatok minél világosabb, mondatszerkezetükben követhető tolmácsolására törekedtek, ugyanakkor – ha távolságot tartva is –

követik-megidézik Arany fogalomvilágát (ez alól talán csak Nádasdy egy szóhasználatát kivétel: „hogy milyen álmok jönnek a halálban, / mikor az élet gubancát leráztuk...”).

Külön figyelmet érdemelnek a tegezésmagázás változatai, amelyek részben követik a hazai konvenciókat, részben pedig Shakespeare nyelvét (bár úgy hiszem, a régi angol nyelv „tegező” formái korántsem azonosíthatók gépiesen a magyar vagy bármely más európai nyelv megfelelő személyes és birtokos névmásaival). A magyar hagyományok szerint például Hamlet tegezi Opheliát, Ophelia viszont még Aranynál is magázza a királyfit. Nádasdy él a legtöbbször a tegezésmagázás váltogatásával mint jellemformáló eszközzel, az alá-fölérendeltség hangsúlyozásával. Itt is a megszólításnak van fontos szerepe (akárcsak az angolban), hiszen a magázás nem feltétlenül a tisztelet jele, ahogy a tegezés sem minden korban a bizalmas kapcsolat kifejezése csupán. Nádasdynál például a magas rangú urak többnyire magazzák a ranglétra jóval alacsonyabb fokán lévőket (Polonius magázza Rajnáldot, Claudius Rosencrantzékat, Hamlet a színészeket, Claudius és Polonius ugyanakkor tegeződnek stb).

Mészöly is kerüli a színészeknek szóló intelmekben a „Szavald a beszédet, kérlek” szóhasználatot, hiszen a szavalás kifejezés nyelvünkben egyre inkább a régies, dagályos, teátrális hangvétel szinonimája. A „füvola” **Eörsinél** flóta, Nádasdynál furulya (a pipe sipót jelent). Az Egérfogó-jelenet szövegében valamennyien régiesebb, stilizáltabb nyelvet használnak, míg Hamlet kommentárjai a kétértelmű és sikamlós megjegyzések különféle fokozatait kínálják a fordítóknak, ami a jelenet végén Hamlet önfeledten malackodó énekében kulminál. Polonius halála sem csökkenti a királyfi nyersségét: Nádasdynál „tolakodó hülyének” nevezi a hebehurgya tett áldozatát, **Eörsinél** csupán „öreg trotty”-nak.

A sírásók jelenetében **Eörsi** utal a hagyományra, hogy bohócok játsszák a jelenetet, de Nádasdy is megkülönbözteti a Sírásót és a cimboráját. Kevésbé sikerült Mészöly mű-tájszólása, hacsak nem a két komikus szerepjátzását kívánja hangsúlyozni. Nem szerencsés a „se offendendo” átvétele sem Aranytól, a mai néző egy kukkot se ért belőle (a se defendendo helyett mondja a műveletlen sírásó, ami önvédelemből elkövetett gyilkosság), sokkal szellemesebb **Eörsi** megoldása: „Ontámadásból fulladt meg”. Nádasdynál Hamlet prosztót, tahót emleget, meg értelmező szótárt, szegény Yorickkal kapcsolatban pedig a vicceit, amiktől „az egész asztal gurult a röhögéstől”. Remek Mészöly szócsinálománya, a „halottkémkedési törvény”, meg az ás-áskálódik szójáték.

Szerencsésen mindhárom változat el-

hagyja a Burbage kövérségére való utalást, amelyet Arany még oly hűségesen lefordított („Tikkad, mert kövér”. Hamlet első alakítója, Burbage meglehetősen jól táplált úr volt, amiért a szerző gyakran tett rá epés megjegyzéseket: „He’s fat and scant of breath”, de az is lehet, hogy egy korabeli színészi nota benét örökölt meg a krónikás). Mészöly és Nádasdy egyaránt „izzad és liheg”-et ír; **Eörsi** ennek a szinonimáját: „Izzad és zihál”.

Arany szépséges szószaporítását Hamlet utolsó szavaira mindhárom költő az eredeti puritánságának („The rest is silence”) szellemében próbálta korrigálni. Mindhárom megoldás felemelően szép: „A többi – csend.” (Mészöly Dezső), „– nincs más, csak a csend.” (**Eörsi István**), „– aztán a csend.” (Nádasdy Ádám). És idézzük tovább Horatio gyönyörű sorait is („Good-night, sweet prince, / And flights of angels sing thee to thy rest.”) a három századvégi-ezredvégi változatban: „Jó éjt, drága herceg. / Nyugosszon zengő angyalok kara.” (Mészöly), „Jó éjt, drága herceg, / Angyalsereg dala nyugtasson el.” (**Eörsi**), „Jó éjt, édes jó herceg, / Angyalok éneke ringasson el.” (Nádasdy).

Aztán jön Fortinbras, az a férfiú, akinek értelmezése annyi változáson ment át az idők folyamán. A színpadon jobbra elmarad a megjelenése, de ha megjelenik, korunk iróniája a kétszer kettő józanságát látja benne. A győztest, akinek minden sikerül. A Hamletek elbuknak, a Fortinbrasok mindig talpon maradnak. Arany János számára az „I have some rights of memory in this kingdom” szavak még azt jelentették, hogy „E tartományhoz, úgy rémlik, jogom van”. Mészöly e sorban csak egy szót változtat meg: az „úgy rémlik”-et a magabiztosabb „úgy hiszem” váltja fel, de a folytatás is erősebb: „s alkalmam is, hogy éljek most e joggal.” **Eörsinek** mintha rosszabb véleménye lenne az erős karú vitézről: „E királysághoz hagyományos jogom van: / Most kedvez a perc, hogy éljek vele.” Nádasdynál egyértelműen egy huszadik századi karrierista realpolitikus lép be a végszóra: „régtil jogom van itt a koronához, / most hív az alkalmom: élek vele.”

Ez ugyanaz a hódító, aki Zbigniew Herbert lengyel költő versében, a Fortinbras siratójában így szól az ötvönes évek végén: „Ég veled herceg vár rám a csatornázás terve / s határozat a kéjnek s koldusok ügyében / és egy jobb börtönrendszert is ki kell találnom / mert mint helyesen jegyezted meg Dánia börtön” (Kerényi Grácia fordítása).

*

A fordító a dráma első hazai színpadra álmódója. Ha nem látja maga előtt a majdani előadás körvonalait, ha nem hallja egy konkrét színházeszmény jegyében fogant mondatait, ha nincs elképzelése arról, hogyan kel életre az ő segítségével a mű, akkor munkája csak holt szöveg lesz. Ebben különbözik a drámafordító tevékenysége minden más irodalmi műfaj tolmácsolójától. Nem az a kérdés, szemérmes vagy prüd volt-e Arany János, még kevésbé, hogy mennyire tudott angolul, milyen szótlárak és kritikai kiadások állhattak rendelkezésére. Sokkal fontosabb, hogy ő maga, meg a kor, a XIX.

század közepének színháza mit gondolt a reneszánsz erotikusabb, nyersebb, hedonikusabb életfelfogásáról és gondolkodásáról. És hogy mit gondolt a színházról, milyen színházat képzelt el, amikor a Szentivánéjít, vagy a Hamletet fordította. Mert e két műben történetesen és kivételesen nemcsak Shakespeare korának színháza van benne, de annak előzményei, meggyarúságai is. Az Egérfogó-jelenet némajátéka és a Gonzago megöletésének szövege őrzi egy már elavult színjátszás manírjait, a mesteremberek előadása pedig nem más, mint a kor dali-társulatainak paródiája. A Hamletben még színházestétikát és színészmesterség-tankönyvet is hagyott ránk, azt is megfogalmazta, milyennek kéne lennie a jövő színházának. Ugyanígy őrzik meg számunkra Arany fordításai a XIX. század magyar színjátszó stílusát, a nyomorúságos körülmények között és bizonyára gyakran nyomorúságos rátermettséggel játszó vándorszínészekét éppúgy, mint a hatvanas években már igencsak felfelé ívelő Nemzeti Színház stílusát. (1864. április 27. nevezetes dátum a Nemzeti történetében. Ekkor hangzott fel először Arany Szentivánéji-fordítása Szigligeti Ede rendezésében, Erkel vezényletével, Egressy Gábor, Szigeti József, Szerdahelyi Kálmán, Tóth József, Laborfalvi Róza, Prielle Kornélia és Lendvayné Hivatal Anikó közreműködésével. A káprázatos kiállítású előadás – hatvan tündér táncolt a színpadon! – az első Shakespeare-bemutató volt, amelyen az eredeti művet, nem valamelyik német átdolgozás magyarítását láthatta a közönség. Arany fordításának olyan sikere volt, hogy a nézők tombolva követelték a függöny elé az alkotót. Jellemző a költőre, hogy – megsejtve, mi készül ellene – nem volt jelen műve premierjén. A különben jelentős előadással kapcsolatban Egressy később megemlíti, hogy a színészek jobban tisztelhettek volna a szöveget.)

Az a vetélkedő, amelyet három kiváló költő akaratlanul is folytatott a közelmúltban egymással a Hamlet újbóli lefordítása ürügyén, nem tekinthető rendkívüli eseménynek. Ugyanígyen meghökkenés fogadta Németh Antal 1943-as Julius Caesar-bemutatóját, amikor Áprily Lajost hívta meg, hogy keljen birokra Vörösmarty veretes szövegével. Vágy amikor Barrault André Gidet kérte fel egy prózai Hamlet-fordításra. (Az angol és a francia vers közismert különbözősége nagyon megnehezíti a versben való fordítást. Szokták Shakespeare-t rímes alexandrinban fordítani, de gyakoribb a prózai tolmácsolás.) Am a mostani „versengőket” is hozhatjuk példának: Mészöly Kosztolányit szorítja ki hosszabb időre a színpadokról és a gyűjteményes kiadásokból Romeo és Júliájával, majd A vihar 1960-as bemutatóján Babitscsal méri össze erejét, **Eörsi** a Szentivánéjivel is ringbe szállt már Arany Jánossal, az Othellóval pedig egyik mostani riválisát, Mészöly Dezsőt szólította versenyre, A viharral úgyszintén, nem beszélve a Coriolanusról, ahol Petőfivel kellett árnyékbokszolnia. Kétségteljesen Mészöly a legedzettebb ebben a költői-abszurd „sportágban”, ő tíz évvel a Hamlet lefordítása előtt a nagy triász másik tagjával,

Vörösmartyval már viaskodott. Ám hogy egyik sem volt ilyen gyönyörűségeken reménytelen küzdelem, mint a Hamlettel való gyürkőzés, az kétségtelen.

Mert itt mégiscsak egyfajta tökéletességel kellett szembenézni. Az idő vasfoga is kevésbé kezdte ki, mint a többi klasszikus átültetést, beleértve természetesen a Szentivánéji tündérmesévé szelídített, szépségesen szép szövegét. A Hamlet Arany János fordításában öntörvényű remekmű. Tévedéseivel, melléfogásaival együtt. Belénk ivódott, mint a Nemzeti dal, a Föltámadott a tenger, az Előszó, A vén cigány, vagy a Toldi, a Családi kör sorai, szállóigékkel, egy másfélszáz éves patinás magyar nyelv minden pompájával, könnyfakasztó szépségével. Ez a Hamlet éppen annyira magyar, amennyire angol. És sokkal magyarabb, mint amennyire dán ez a sötétszín köntösű királyfi. (Kevés nyelvben van külön kifejezés a király trónörökös fiára – lám, még az angolban sincs – és Arany putnán zsenialitására jellemző, hogy ezt a „mesebeli” szót adja a magyar változat címéül.)

Három nemzedék egy-egy jeles képviselője állt csatarendbe egy új, XX. század végi Hamlet megfogalmazásért. És bár a verseny több mint másfél évtizede folyik, a „finis” körvonalai csak most bonitakoznak. **Eörsi** vágta késével az első csapást a dús lombú, pompázatos virágú kert növényei közt. Azzal, hogy a beatnemzedék üvöltő költészetének hangján szólaltatta meg a tragédiát (nyilván nem csekély részben Ljubimov korszakos jelentőségű előadásának hatására), bátorságot öntött mások tetovázó, hamleti lelkébe is a lehetetlen megkísértésére. Ám a kaposvári előadást tizenhárom,

Eörsi újabb fordítását nyolc év választja el Mészöly Dezső briliáns és minden ízében Arany lelkületéből fogant átigazításától. Mészöly egy Arany János-i nyelvet teremtett a mai nézők számára. Az avatatlan azt hihetné, Arany szövegét hallja, csak valahol út közben elhullottak belőle a régies szófordulatok, mondatfűzések. A kiegyezés korának nyelve úgy olvad „másfél száz sorával” a mindentudó stilszta teremtményébe, hogy soha nem zökken, nem válik el egymástól a két nemes anyag. A „derék vegyész” (ez Mészöly Romeo-fordításából való) nem emulziót alkotott vegykonyhájában, hanem tökéletes vegyületet.

És mindkettőjük kínlódása, szakértelme, bátorsága és aprólékos munkája kellett ahhoz, hogy 1999-ben megszűlessék Nádasdy Ádám minden konvenciót elsöprő, radikális fordítása. Amelyben jól megférnek egymással korunk vad indulatait, istenkáromlásai és folytonos szellemidézései. Hite és hitelensége.

Nem tudom, fogják-e még ezek után Arany János érintetlen fordításában játszani a Hamletet. De hogy fordításának szépsége semmit nem fakul az újabb és újabb bátor kísérletektől, abban bizonyosak lehetünk. És hogy a három jelenkori fordítás mikor jut újra színpadhoz, melyikük éli túl a mai színház heves áramlatait, annak megősléséhez olyan „próféta lélek” kívántatik, mint a dán–angol–magyar királyfié.

Különben is, „Hamlet titka a zseni titka” – írta 1925-ben Kárpáti Aurél – „Kifürkészhetetlen, mint maga Shakespeare. Tragikumának szárait bogozhatjuk, bonthatjuk, a rejtelmes ábra, amelybe a lángész minden időkre szóló varázsát szőtte bele, soha egészen fel nem fejtethető.”

Eddig Arany János jutott a legközelebb a titokhoz. Hogy három jeles kortársunk mennyit bogozott ki belőle, vagy az utánuk következők mennyit fejtenek meg a rejtelmes ábrából, a jövő század vége felé talán megmondja valaki.

BALOGH GÉZA

